
Judita KRIVOKUĆA

PROBUĐENO ZLO

Judita Albahari-Krivokuća je rođena 1925. u Sanskom Mostu u porodici Lune, rođene Levi, i Davida M. Albaharija. Ima stariju sestru Rahelu, udatu Perišić, i mlađeg brata Morica, a najstarija sestra Flora, udata Simić, umrla je 1993. godine. Imaju i brata, Morica Š. Albaharija, kojeg je porodica usvojila posle smrti njegovih roditelja. Srećom su svi preživeli holokaust.

Posle rata je završila gimnaziju i Poljoprivredni fakultet u Sarajevu. Radila je na elektrifikaciji poljoprivredne proizvodnje, obavljala ogleda i objavljivala stručne i naučne radove. Zatim je radila na projektovanju i izgradnji parkovskih površina. Penzionisana je 1984, ali je nastavila da radi sve do 1990. godine.

Ima kćerku Tatjanu, udatu Tejlor, arhitektu, koja živi u Londonu.

Prije Drugog svjetskog rata živjela sam sa roditeljima u Drvaru. Moj otac je bio trgovac.

Rat sa Nijemcima nije nas iznenadio. Do tada smo živjeli u Kraljevini Jugoslaviji i nismo se nikada dijelili po vjeri. Živjeli smo zajedno, poštujući svaku vjeru. O nacionalnoj opredijeljenosti se među mojim vršnjacima znalo veoma malo.

Na dan upada Njemačke u našu zemlju našla sam se u bolnici u Virovitici na operaciji slijepog crijeva. Doktor Kolibaš, Srbin, hirurg u Virovitici, tri dana pred napad mi je rekao: „Ostani u bolnici, operisat ćemo te, jer ti kao Jevrejka nećeš moći biti operisana ako Nijemci uđu.“

Poslušala sam ga. U Virovitici sam dvije godine pred rat, živeći kod rodice Rahele Laipnik u Podravskoj Slatini, pohađala III i IV razred gimnazije.

Grad je pao bez ijednog ispaljenog metka. Prvi put sam ugledala Nijemce kada su ušli u bolnicu, samo dvojica mladih vojnika, veoma lijepo odjevenih. Taj prvi i naoko prijatan utisak, odmah je poljuljan kad sam u njihovim rukama ugledala duge crne pištolje uperene u nas bolesnike, a srce je stegao strah. Toga dana, još nezaliječena, izbačena sam iz bolnice sa još nekolicinom bolesnika. U strahu da me ko ne otkrije Nijemcima, mnogo mi je pomogla časna sestra iz moje bolničke sobe. U posljednjem trenutku strgla je moju bolesničku listu i pocijepala je.

Izašla sam na ulicu. Rukom sam pridržavala ranu; jako me je boljela, a konci strahovito žuljali. U prvoj ulici susrela sam moje školske drugove u ustaškim uniformama i sa puškama. Skamenila sam se, pogledala u njih, ali pozdrava nije bilo. Ono veliko „U“ na njihovim kapama podsjetilo me je na ono stravično „ustaša“. To sam ponekad čula među đacima, ali ni u snu nisam vjerovala da sa sobom nosi toliko zla. Odmah sam se upitala kako je moguće da smo prije nekoliko dana, 27. marta, svi profesori i đaci išli gradom i uzvikivali: „Bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob?“ Je li moguće da su oni onda lažno demonstrirali protiv pakta s Nijemcima kako bi što uspješnije prikrili svoju organizovanu ustašku, neprijateljsku ilegalu?

Krenula sam ulicom. Moja naivna dječja pamet nije me vodila u neku od jevrejskih kuća. Išla sam kući moje najdraže školske drugarice Grete Ambruster. Bile smo najmanje u razredu, sjedile smo u prvoj klupi i na gimnastici bile posljednje, što nas je zbližilo i vezalo. Ne sluteći zlo, noseći nepromijenjena osjećanja prema Greti, na ulaznim vratima sačekalo me je bezvoljno lice njene majke: „Možeš, Judita, prenoćiti samo ovu noć. Mi te dalje ne smijemo držati!“

Noć sam probdjela u nedoumici. Kako i kuda sutra? Izlazeći iz njihove kuće, uplašena, shvatila sam da nisam više ista osoba, da sam na neki način žigosana. Sama sebe sam preispitivala: šta sam to loše učinila? Zar nisu u školi stalno govorili da sam dobra i draga?

Krenula sam u jevrejsku porodicu Volfovih, kući mojih školskih drugova. Oni su me roditeljski primili. Tu sam prvi put spavala pod pernatim laganim jorganom, što je za mene bilo veliko iznenađenje. Iz kuće nigdje nismo izlazili, svi smo bili u velikom strahu i svakog trena iščekivali korake na ulaznom stepeništu. Kroz prozor smo gledali osione njemačke vojnike kako lome i bacaju naše puške dok zarobljeni jugoslavenski vojnici bespomoćno leže po dvorištima i čekaju dalju

sudbinu. Iščekivala sam Rahelu, jedinu u koju sam bila sigurna da će me vratiti mojim roditeljima. Put do Slatine bio je nekoliko dana zatvoren. Rahela je došla kada su Nijemci zauzeli i Slatinu. Na putu smo sretno sretno jugoslavensku vojsku i znakove okršaja; tu su pretežno živjeli pravoslavci. Inače se najveći dio Banovine Hrvatske predao Nijemcima, izgleda bez otpora.

Preko Kapele Batrine i Slavenskog Broda krenule smo do Prnjavora, sela Hrvaćana, gdje me je Rahela namjeravala ostaviti kod svog oca Jakoba Albaharija koji je tu živio. U vlaku je bučno, svijet se raspištoljio i sa uzbuđenjem govorio o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, o hrabrom Hitleru koji im je, navodno, donio spasenje. Tek poneki saputnik, spuštene glave i tupog pogleda, promatrao je tu euforiju slavonskog seljaka. Rahela takođe nije ni sa kim razgovarala, pretvarala se da spava. Kontrole u vlaku nije bilo.

U čekaonici željezničke stanice u Slavanskom Brodu smo cijele noći čekali čamac koji će nas preko Save prebaciti u Bosnu jer je most na Savi već bio porušen. Čekaonica je bila puna njemačkih vojnika. Jedan od njih je stalno gledao u nas, a onda prišao i rekao mojoj rodici: „Meni se vaša kćerka dopada, uzeću „urlaub“ (vojno odsustvo) i odvešću je u Njemačku, tamo ću je oženiti.“ Njihov razgovor na njemačkom sam potpuno razumjela. Grčevito sam se bacila Raheli u zagrljaj i počela plakati. I, eto, u tom odsutnom trenutku, moja oštroumna rodica je odgovorila: „Da, ali mala je tuberkulozna, ima otvorene kaverne, bila je kod mene u bolnici, sada je vodim roditeljima.“ Mene je šapatom upozorila da što više i jače kašljem. Vjerovatno je taj mladi njemački vojnik zaista bio dobronamjeran, ali šta bi se desilo kada bi saznao moje klasično jevrejsko ime?

Čamac je pristao u zoru pun putnika. Pored budnih ustaša, koje su posmatrale svakog putnika, nadovezao se i strah od potapanja u Savi.

Napokon smo stigle, što pješice, što u kolskim kolima, u Hrvaćane. Tu još nije bilo ustaša; stric i tetka su bili presretni, oni su još uvijek bili bezbjedni.

Poslije kratkog vremena, iako se tog puta vrlo malo sjećam, sama sam stigla u Drvar. Tamo su već uveliko vladale ustaše.

Drvar je bio izrazito srpsko mjesto; ustaše su privodile ugledne Srbe, hapsile ih i tukle, oduzimale sve što im se prohtjelo. Našu radnju su odmah konfiskovali. U našu kuću, zajedno sa još jednim ustašom, došao je drvarski zet Franjo Bodnaruk. Oduzeo je radnju mog oca, uzeo ključeve i krčmio stvari kako i kad je htio. Ušao je u naš stan i odnio sve vrijedne stvari, kao i bogato ruho moje najstarije sestre. Tom prilikom je okrenuo rever na kaputu, pokazao ustašku značku i rekao: „Ja sam od

1934. godine zakleti ustaša!“ Iako je bio zet poznate srpske porodice nije se libio najgnusnijih postupaka; kao bilježniku u opštini bilo mu je sve dostupno.

Nisu prošla ni dva mjeseca po mom dolasku u Drvar, a iz ustaškog redarstva smo obaviješteni da će nas otpremiti u sabirni logor u Bosanskom Petrovcu. Nisam znala šta je to logor. Sjećam se priča mog oca o Prvom svjetskom ratu, priča o austrougarskim lagerima u kojima, po njegovoj priči, nije bilo tako loše. Ipak, u mojoj glavi je iskrsnulo pitanje: „Zašto sam ja kad smo ribali ustaško redarstvo, sa dvije ribaće četke, ribala prljave i začepljene klozete, zar nisu tada vidjeli da sam vrijedna i da ih sve slušam? Zar im nismo dali sve iz kuće i sada treba i dušu da nam uzmu?“

Trebalo je ići pješice do Bosanskog Petrovca, 36 kilometara, sa desetak kilograma prtljaga. Poslije molbe moga oca, upravitelj Kotarske ispostave Kuharski odobrio je da u šprajc kolima idemo sa nešto više ličnog prtljaga.

Tog 16. jula 1941. uoči odlaska u logor bilo nam je veoma teško. Da li zaista u logor, ili ćemo biti likvidirani negdje na prvoj okuci. Pred polazak se uznemirio cijeli Drvar, dolazili su prijatelji, nudili novac i pomoć. Kola sa dvojicom mladih, naoko bezazlenih ustaša stajala su pred kućom. Vlado Kravić, moj školski drug, pozvao me je u stranu i rekao: „Ti, Judita, i Morice, nemojte ići u logor, mi ćemo vas sakriti u šumi.“ Tada je Vlado Kravić bio član SKOJ-a, što se tek kasnije saznalo. Taj prijedlog nije vjerovatno samostalno donio. Meni, do tada krajnje građanski odgojenoj djevojčici, bilo je to strano. Ipak sam to saopštila ocu, a on je pun gnjeva rekao: „Ko je vidio da se cura po šumi sa dječcima skita? Gdje idem ja, idete i vi, pa šta ako idemo u lager, nije tamo tako loše.“

U vrijeme našeg odlaska u logor 16. jula 1941. oko podne, moje dvije starije sestre nisu bile u Drvaru – Flora je bila kod tetke u Hrvaćanima, a Rahela kod tetke u Ključu. Zahvaljujući majčinskom intuitivnom osjećanju mam ih je na taj način htjela ukloniti od ustaških zlih očiju. Sa zebnjom smo očekivali našu predviđenu i već duže nagovještavanu deportaciju.

Pred sam ulazak u kola, majka mi je stavila zavežljaj u njedra. To je primijetila gospođa Šiklić i šapnula mami: „Ne mećite to djetetu u njedra, doći će moj Željko i donijeti vam zlato!“ Moja mama je povjerovala do rata veoma bliskoj komšinici i dala joj zlato.

Prošla je prva sedmica našeg boravka u logoru. Željko nije došao, a druge sedmice nije ni mogao doći jer se oko Drvara digao ustanak.

I pored svih zvjerstava koje su sinovi porodice Šiklić do tada učinili u Drvaru, mama je imala povjerenje da im preda zlato. Moja sestra Rahe-la, koja je učestvovala u ustanku, prilikom ulaska u kuću porodice Šiklić našla je u njihovoj peći skriveno i naše zlato, koje je kasnije upućeno u Vrhovnu komandu ustanka.

Na putu do logora išli smo u pratnji dvojice ustaša koje su stalno pričale i nagovještavale da će im „na red pod kamu“ poslije Srba i Jevreja doći i muslimani, njihovi trenutni saveznici.

Stigli smo poslije podne u logor u Petrovac pod planinom Oštrelj. U logorskom dvorištu okupilo se mnogo nepoznatog svijeta. Bili su to Jevreji iz Bihaća. Oni su još u aprilu protjerani iz svojih kuća, a zajedno sa njima protjerane su i sve srpske porodice koje su se potom nastanile po selima oko Bosanskog Petrovca, dok su Jevreji otjerani u logor. Bihać je bio prvi od gradova u Bosni koji je tako rigorozno kažnjen već u prvim danima ustaške vladavine. Tadašnji gradonačelnik i veliki župan iz Bihaća bili su okorjele ustaše. U logoru se nalazilo oko tridesetak jevrejskih porodica, sa oko stotinu i pedeset duša.

Pošto je sve bilo popunjeno, našu porodicu su smjestili u jednu malu prostoriju predviđenu za klozet, sa malim hodnikom za lavabo. Ostali logoraši su ležali na podu velikih bolničkih soba. Iz tih soba su se često čuli krici, žustre prepirke i, najčešće, plač. U tom malom prostoru je naša majka ipak napravila skladan razmještaj. Napuštajući kuću, a vjerujući ocu „da u lageru nije tako loše“, razmišljala sam šta da ponesem od moje garderobe. Uzela sam svoje slike i spomenar, dok sam suznih očiju napuštala kutak u velikoj sobi gdje su u besprekornom redu bile postavljene moje igračke: mala spavaća soba sa bebom i kuhinjica. To su mi priborom za rezbarenje napravili otac i brat.

Život u logoru je bio sve teži. Boraveći u tek sagrađenoj bolničkoj zgradi, bez vode i struje, s loženjem vatre na dvorištu, postajali smo sve prljaviji i neuredniji. Jedina tema razgovora bila je – šta dalje. Svaka nova vijest je veoma brzo raznošena po logoru. Pored puta koji je vodio za Petrovac, uz bodljikavu žicu su stajali logoraši u iščekivanju da im neko od prolaznika nešto podari i da čuju novosti. Među nama je bilo i nekoliko veoma uglednih porodica iz Bihaća: Levi, Kaveson, Atijas, poznati advokati, sudije, inženjeri. Još uvijek su se nadali izbjavljenju jer su se uzdali u svoj dotadašnji autoritet i pomoć koju su pružali narodu. Slali su delegacije vlastima u Petrovac, pisali peticije Gutiću, gradonačelniku Banje Luke, dotadašnjem prijatelju uglednih bihaćkih Jevreja.

Režim u logoru se zaoštavao, pa su čak ukinuli i hranu. Male rezerve novca ili hrane, što se pri dolasku uspjelo prokrijumčariti, već su ponestale. Ono što se dobije od prolaznika skriva se. Svakodnevna glad

natjerala je najhrabrije dječake da se i po cijenu života izvuku iz žice. Noću bi se tiho išunjali u obližnja sela i po dogovoru zakucali tri puta na prozore srpskih kuća. Domaćini bi ih primili, nahranili i davali im da ponesu koliko mogu. U posljednji suton, prije dolaska ustaške kontrole, dijelili su hranu, pretežno starima i djeci. Moni Atijas je i meni donosio komadić sira i malo pure. Tiho bi zakucio na vrata i pružio mami dragocjeni poklon. Moj mali desetogodišnji brat bi se slatko nasmijao i rekao: „Ne radi to Mono tek tako, vidim ja kako on stalno za tobom hoda.“

Svakog jutra, a često i poslije podne, ustaše su dolazile u kontrolu. Saznavši da u logoru ima lijepih i mladih žena dolazilo ih je mnogo. U prolazu bi pokazali prstom na djevojku ili ženu koja bi im se svidjela, zatim ih odvodili i nad njima se izživljavali. Tako je nestala i najljepša žena iz logora, supruga advokata Levija, majka dvoje djece, porijeklom Njemica. Iako sam imala svega šesnaest godina, majka me je svakog jutra pred ulazak ustaša garavila čađu, raščupavala mi kosu, oblačila u prljavo i odrpano.

Vremenom smo počeli primjećivati kako se nekolicina mladih ljudi povremeno sastaje i nešto šapuće. Bili su to David Atijas, predratni student i član SKOJ-a, braća Kaveson i braća Levi. Pripremali su bjekstvo iz logora. Uspostavili su vezu sa partizanima iz narodnooslobodilačke gerilske vojske koji su već bili zauzeli Oštrelj. Sa Oštrelja su se vrlo često oglašavali tada jedinim topom hrabreći nas, a zastrašujući ustaše. U znak da smo još uvijek živi, na srednji prozor bolnice je stavljana bijela posteljina. Ustanici su noću raznim signalima sa upaljenim baterijama davali svoje znake. I moja sestra Rahela je bila sa ustanicima. Otac se priključio grupi koja je organizovala bjekstvo iz logora. Sav taj posao je sproveden u strogoj konspiraciji. Znam jedino to da smo sjedeći na livadi bolničkog kruga sa Davidom Atijasom slušali savjete o odnosima među ljudima, klasama i o naprednom radničkom pokretu. Tada sam od njega, drugi put u životu, čula za riječ komunizam. David Atijas je odveden u logor Jasenovac i u proboju iz logora 1945. godine je poginuo.

*Judita pred deportaciju
u logor 1941.*

Hrabra šaćica ustanika sa Oštrelja je jednog ranog jutra krenula preko Petrovačkog polja u napad na bolnicu da oslobodi logoraše. Ustaše su nas odmah utjerale u podrumske prostorije i zaključale. Borci su na juriš upali u bolnicu. Nisu ni slutili da smo zaključani u podrumu. Čuli smo pucnjavu, ali se nismo oglasili jer nismo bili sigurni da su gerilci zauzeli bolnicu. Pošto nas nisu zatekli, ustanici su se brzo povlačili prema Oštrelju, a veliko ustaško pojačanje je nastupalo prema bolnici. Kroz visoke podrumske prozore posmatrali smo kako se gerilci povlače. Bili su nam čudni, neko u odijelu, neko u seljačkoj nošnji, na nogama najčešće opanci, a na glavama kape sa tri roga.

U podrumu je rastao strah od ustaških pogleda i usmjerenih pištolja. Lutamo podrumom. Stari se naglas mole. Organizatori bjekstva smiruju prisutne. Došao je čas biti ili ne biti. Na kraju, opušteni, pa šta Bog da.

Oglasio se ključ. Ustaše su digle sve logoraše i naredile da nose do grada njihove ranjene i poginule. Na vrhu stepeništa ugledali smo Ota Turnšeka, dotadašnjeg komšiju u Drvaru, sada ustaškog glavešinu u Petrovcu i jedinog katolika u tom mjestu. Teško ranjenog previla ga je moja majka. Dan ranije donio je mojoj majci dvije kokoške sa molbom da mu skuha lijepu supu jer, kako je rekao, ne može više da jede bosansku kuhinju. Iako smo umirali od gladi, niko od logoraša nije poslije njegove smrti htio ništa da okusi, pa ni onu divnu žutu kokošju supu. Tako se naše bjekstvo na slobodnu teritoriju nije ostvarilo. Poslije toga su se stvorila dva tabora: oni neupućeni u zbivanja, grčevito su zauzimali stav da je dobro što mladi nisu otišli u gerilu pošto bi u tom slučaju ustaše odmah pobile starce i djecu. Oni koji su fašističke metode i namjere dobro poznavali smatrali su da mladi i zdravi treba da bježe u šumu, da se spasi što se spasiti može!

Nekoliko dana poslije, u logor su neočekivano uletjele ustaše naoružane do zuba. Na jednu stranu postrojili su muškarce, a na drugu žene. Ispred tih redova su na desetak metara postavili dva puškomitraljeza. Mi djeca smo bila na trećoj strani. Naređeno nam je da igramo kolo, a ustaše su nas slikale da bi u novinama Međunarodnog crvenog krsta lažno prikazale naše bezbrižno djetinjstvo u logoru. Istog trenutka je u logor uletio i Adamec, pukovnik domobranske satnije u Petrovcu, i uzviknuo: „Dok sam ja ovdje, strijeljanja neće biti!“

Poslije toga dana, vjerujući u riječi oficira Adameca, bilo nam je lakše. Naveče su stariji sjedili i pričali, ili se molili Bogu. U jednoj od podrumskih prostorija, mi smo poluglasno pjevušili i uz zvuke usne harmonike plesali.

U logor je vrlo često u ustaškoj uniformi navraćao čovjek zvan Osman, „Osmica“, rodom iz Petrovca. On je prolazio kroz logor kao i svi ostali, ali nas nije strogo i krvnički gledao. Imali smo osjećanje da nas možda sažaljeva. On se kao ilegalac komunista nalazio u ustaškim redovima, ali mi o njegovom ilegalnom radu nismo tada ništa znali. Tek negdje 1947. saznala sam pravu istinu o njemu. Pri našem prvom susretu u Sarajevu, uzbuđeno sam mu prišla i podsjetila ga na naše teške dane. Zagrlio me je i rekao: „Nismo vas dali ubiti, ja sam obavijestio Adameca i činio sam koliko sam u tim okolnostima mogao.“

Zahvaljujući pukovniku Adamecu, režim u logoru je bio ublažen. Žene logorašice, frizerke i šnajderice, išle su u grad da poslužuju tadašnje petrovačke gospođe, a zanatlije muškarci su radili kod privatnika. Zbog izvjesne komunikacije sa gradom postajali smo nešto smireniji. Naveče kad su se vraćali bili su puni priča.

Svak je priželjkivao i očekivao spasenje. Javljali smo se familiji i prijateljima sa molbom da nam dostave neku lažnu propusnicu, paket ili slično, ali je malo ko mogao pomoći. Oni koji su to željeli nisu smjeli. Oni koji su smjeli i mogli, ti su nas mrzili i nisu željeli. Moja rodica iz Podravske Slatine je pismom zamolila ustaške vlasti da me puste iz logora jer školska 1941/42. godina već počinje, a ja sam dobar đak i grehota je da ne nastavim školovanje. Na to su se ustaške vlasti samo nasmijale.

U Ključu, udaljenom oko dvadeset kilometara od Bosanskog Petrovca, živjela je mamina sestra Sarina sa mužem muslimanom, jednim od uglednih i vodećih ljudi u tom kraju. Otac mu se obratio za pomoć. On je dobro znao da nas čeka teška budućnost, ali nije našao za potrebno ni da nas obiđe, a kamoli da nas izvuče, iako je to sigurno mogao. Iz Ključa smo dobili mali paket hrane, što je sigurno na svoju ruku poslala tetka Sarina.

Bez nade da će nam neko pomoći, ponovo smo padali u depresiju i beznade. Počelo se šaputati da konačno krećemo u logor Jasenovac. U duši smo radosni – samo neka već jednom negdje krenemo! Kako će nam tamo biti, gore, bolje, ne znamo. Možda će ipak biti bolje s obzirom na njegov evropski značaj. Tako su rezonovali učeniji ljudi iz logora.

Negdje potkraj oktobra i zvanično smo obaviješteni da se čeka na kamione kako bismo krenuli u Jasenovac. U Gornjem Bravsku, u ustaškom srcu, trebalo je da sačekamo voz iz Drvara koji će nas prebaciti do Prijedora. Bili smo raspoloženi. Ne liježe se noćima, prave se kombinacije. Mladi bi da i po cijenu života bježe niz Petrovačko polje,

ali je na sreću prevladao razum. Bjekstvo preko dugog Petrovačkog polja, uz jako pojačanje ustaških bojovnika oko logora, donijelo bi samo žrtve. Opet se u logoru spremaju delegacije od poznatih bihaćkih Jevreja da lično posjete Viktora Gutića, gradonačelnika Banje Luke. Voljan da naš problem do kraja riješi, dobronamjerni pukovnik Adamec je omogućio odlazak naše delegacije do više instance. Ali Gutić je sa prezirom i sa visine otpremio delegaciju.

U logoru je opet sve po starom. Starci sa talitima, čučeci na zavežljajima svojih već otrcanih stvari, mole se Bogu. Mladost je uznemirena. Nema više povjerenja ni među nama u logoru. Oči su uprte na veliku gvozdenu kapiju i dva ustaška bojovnika pored nje.

Jednog jutra se uz kapiju poredaše tamnozeleni kamioni. Bacivši posljednji pogled na to naše, možda posljednje prebivalište pohitasmo u kamione jer su nas ustaše požurivale. Stari i nemoćni jedva se penju, pomazemo im. Ali, ubrzo, neočekivana komanda: „Stari, mladi i djeca – svi u posebne kamione!“ Ukočeni, hladni i nijemi, ljubimo se sa roditeljima. Ja sam negdje u prvim kamionima, mali brat, na sreću u sve to još nedovoljno upućen, u srednjim, a roditelji u posljednjim kamionima.

Silne su okuke i serpentine – penjemo se uz Bravsko. Negdje iz daljine oglašavaju se pojedinačni pucnji. Možda će gerila i ovog puta pokušati da nas spase. To nas uzbuđuje i raduje, ali i zabrinjava. Majka koristi svaku okuku da baci pogled na nas. Otac, inače vječiti optimista, utučen je. Grub seoski makadam, pun oštih krivina, baca nas sad na jednu, sad na drugu stranu. Povraća nam se. Ustaše vade iz ruksaka velike komade salame koje sijeku u debelim šnitama. Nude i nas. Pogledah u starije, te za njima počeh halapljivo jesti. Zašto su odjednom tako samilosni, je li možda pred našu smrt? Žalim što moj mali mršavi i žgoljaivi braco nije sa mnom da bi i on jeo.

U Gornjem Bravsku, na dodiru ceste i uskotračne pruge, kamioni stadoše. Tek tada smo povjerovali da ustaške riječi nisu bile varka. Skačemo iz kamiona i trčimo u zagrljaj svojim. Sunce je već u zenitu, a „ćire“ još nema. Ustaše razgovaraju ljubaznije sa nama. Zaželiše da im naše djevojke otpjevaju jedan poznati francuski šlager. Istog trenutka se sa obližnjeg vrha brda, na desnoj strani puta, začu pucnjava. Meci su fijučali iznad naših glava, pa među nama nastade metež, počesmo jaukati i bježati. Ustaše nisu dozvolile da se rasturimo, te se sklanjamo za ono malo prtljaga koji nosimo. Ja sam među stvari sklonila glavu, kao da sve ostalo nije važno, a majka i otac su okružili brata. Ne znamo ko nas to tuče, ali meci ne udaraju po nama, fijuču visoko iznad naših glava. Među nama se čuju šapati: „To je gerila, pokušava da spase naše živote.“ Ali našoj sreći brzo stiže kraj.

Iz Donjeg Bravska, na bijelom drumu, ugledasmo kamione pune crnih ustaških uniformi. Sad smo već sigurni da je ovakav život bezvrijedan i mirno očekujemo pogubljenje. Iz kamiona iskočiše ustaše i u streljačkom stroju se uputiše prema selu pod brdom. Gotovo dva sata smo tu, očiju stalno uperenih u brdo. Zapažamo tromе i bahate korake ustaša. Izgleda da su se gerilci predali i sad će ih strijeljati zajedno sa nama. Što su ustaše prilazile bliže, to je prizor bio sve gori. Na ustaškim bajonetima raspoznajemo krvave seoske kijklje (suknje) i ustaške uniforme skorene od krvi. Simbolično se na razderanim košuljama nalazi i posmrtna srpska trobojka. Da li su gerilci prihvatili borbu nismo nikad saznali, ali ustaše su u znak odmazde poklale cijelo selo i bajonetima porile stomake i rezale grkljane nevinom narodu.

Okrvavljene ustaše prodoše mimo nas ne zaustavljajući se. Iz daljine čujemo tutnjavu, djeca se spuštaju na šine i uzvikuju: „Ide voz, ide ćira!“ Samo da se oslobodimo te velike neizvjesnosti na ovom već krvlju natopljenom tlu. I zaista se uskoro pojavio „ćira“. Penjemo se u zadnje vagone, dok nas narod iz prednjih vagona začuđeno gleda. Ustaše i mašinovođa nas požuruju. Dugi mračni vagoni, smrdljivi i prljavi. Dva mala rešetkasta prozorčića, tik ispod plafona, propuštaju slabu svjetlost. Poredani smo kao sardine. Uskoro se začu škripa reza. Otac nas tješi: „Prijedor nije daleko, izdržaćemo!“ Ubrzo nam ponestaje daha, svi se guramo prema prozorima. Samo oni visoki imaju sreće da udahnu malo svježine, a takvih je među nama malo. Slatka mala curica, sestra Mente Levija (preživio je rat), već se guši. David Atijas, visok i stasit momak, prinosi je prozorčiću. Kroz prozorčice primjećujemo plamen, a zadah paljevine dopire i do nas. To gore sela Bravska i Sanice.

Za desetak časova stigli smo uskotračnom prugom na prijedorsku stanicu. Vrata se otvaraju i ostaju samo pritivorena. Željni smo vazduha i svjetlosti. Umjesto donedavno uredne i mirne željezničke stanice nalazimo kaos. Stanica je puna naoružanih Nijemaca i ustaša. Nadmene i bahate ustaše piju, bacaju prazne boce, pjevaju ustaške pjesme i uzvikuju parole. Ipak, na stanicu stižu i mnogi poznati i nepoznati Prijedorčani. Čuvši za prispjeli transport Jevreja, Srbi dolaze i donose nam hranu. Ustaše samovoljno, da bi njihova lična moć i vlast bila očigledna, postupaju po svom trenutnom raspoloženju: nekom dozvoljavaju pristup i razgovor, a nekog dušmanski i uz prijetnju vraćaju. Kako je teško bilo mirisati svjež burek i zeljanicu i gledati kako se taj opojni miris udaljava od nas zajedno sa našim znancima. Tako su nam došle naše stare prijateljske porodice iz Lušci-Palanke: Brujići, Batesi, Krnete,

Vještice, Majkići, Lapci i mnogi drugi. Prijedorski Jevreji koji još nisu bili deportovani u logor nisu smjeli da se pojave.

Među mnoštvom ljudi ugledala sam blag i drag, još uvijek dječiji pogled uperen u mene. Uzbudeno viknuh: „Omilje!“ Bio je to Omilj Kreco, moj školski drug iz Drvara, po majci Jevrejkin. Ustaše i roditelji su me pustili, pa sam jednom od malih prijedorskih ulica krenula sa Omiljem u šetnju. Prisjetih se nekad divne slobode, bez osvrtnja desno i lijevo, prijatnih šetnji. Plakala sam, a Omilj me je tješio: „Vjeruj, sve će ovo brzo proći. Naši su oko Drvara sve jači.“ On je bio utučen jer su njegovog najstarijeg brata, kršnog Bobu, među prvim Srbima u Drvaru bacili poluživog u jamu. Na rastanku, uz pruženi paketić hrane, sa očima punim suza, Omilj me je brižno poljubio u čelo.

Judita Albahari sa bratom Moricom prilikom slučajnog susreta u Sarajevu 1945.

Radi hitnog transporta Nijemaca, naš boravak u vagonima na prijedorskoj stanici otegaao se na više od nekoliko dana. Ustaše su bile već toliko pijane da nisu primjećivale ko je izašao, a ko ušao u vagone. Mali Mento Levi se izgubio tokom dana da bi predveče donio nešto hrane sestrici i roditeljima. Moj otac je donedavno imao u Prijedoru dosta prijatelja među trgovcima svih vjera. U njih je tvrdo vjerovao, ali se gorko prevario i neizmjereno razočarao. Neki ga ne vide, a neki samo sliježu ramenima.

Nepoznata budućnost nas potresa. Bježati se nema kuda, svaki korak od naših vagona je metak u čelo. Moj otac ipak priprema plan.

Možda je majku pripremio, ali mi djeca nismo ništa znali. Pred sam suton je rekao mami: „Tražite da idete u klozet, ostanite iza klozeta na ljubijskoj stanici i u ne vraćajte se u vagon!“

Prva je izašla majka, zatim ja, pa brat i na kraju tata. Majka mi je rekla da po izlasku sačekam brata i dovedem ga na ljubijsku stanicu. Sve je to do dolaska na stanicu bilo lako izvesti jer su logoraši stalno ulazili i izlazili iz vagona. Ali ta pusta, hladna i neizvjesna noć u žbunju za klozetom ljubijske stanice bila je ubistvena i oteгла se unedogled. Moj mali brat, već naviknut na muke, ništa ne pita i samo se skriva u majčine skute. Strah nas je da nas ne potraži neko iz vagona. Zbog učestalih napada oko Prijedora, ljubijska stanica je samo povremeno radila, što nam je pružalo izvjesnu sigurnost.

U ranu zoru smo sjeli u voz za Sanski Most, do kojeg smo se vozili čitav sat i više. Propusnice nismo imali, a karte smo kupili u vagonu. Ipak imamo sreće jer se niko ne pojavljuje da nas legitimira. U vozu su neki Sanjani prepoznali tatu. Nisu znali da smo bjegunci iz logora. Neupućeni u fašistički režim predlažu tati da se i sada kao nekadašnji opozicionar uključi aktivno u politički život.

Kad smo stigli u Sanski Most krenuli smo sporednim ulicama, da ne bismo bili primjećeni, kući naših dobrih prijatelja, pokojnog Avrama i Mazalte Atijas. Nikad i ničim se ne može opisati tadašnja radost zbog oslobođenja iz tog mučnog logora. Krećem se prema slobodi i voljenoj porodici koja mi je još od ranog djetinjstva ostala u duši. Sjetila sam se svečanih prazničnih dana Roš Hašana i Jom Kipura. Tada je cijela naša porodica iz Lušci-Palanke, gdje smo tada živjeli, dolazila tui Avramu na svetkovinu. U svečanoj odjeći odlazili smo u templ, a potom na bogatu specijalnu špansku trpezu u kući tui Avrama i tetke Mazalte. Porodica Atijas nas je toplo primila. Kod njih su bili njihovi rođaci iz Zagreba. Živjeli smo u kući, ali u stalnom iščekivanju, a dosta vremena smo provodili u podrumu. Jevreji u Sanskom Mostu su još bili kod svojih kuća, ali utučeni i isprepadani. Taj bol u njihovim pogledima bio je stalno prisutan.

Ustaše su i tu kao i svuda u svojoj NDH činile nečuvene brutalnosti i bezakonja. Mi smo u Sanu stigli kada je cijela Sana bila uvijena u crno. Zbog ustanka koji se iz Drvara prenio na sve ostale dijelove Krajinе i zbog pogibije jednog njemačkog oficira u okolini Sane, u avgustu 1941. pohapšen je sav muški živalj u Sani i okolini. Najprije su ih zlostavljali i mučili, a potom su jednog dana oko 7 000 ljudi, od najmlađe djece do staraca, vezanih po deset konopcem i žicom, povelі na stratište. Iskopane rupe i dugi šanci bili su tako plitki da je iz raka dugo

oticala krv niz brdo. Strijeljali su ih grupno, tako da je veliki broj mučenika bacan u jame izranjavan i živ. Prilikom zatrpavanja raka čuli su se jauci. U toj velikoj tuzi, narod se po ulicama nije ni sretao. Do tada ugledni sanski Hrvati – Cerjani, Šarići i Minige, nekad cijenjena sanska gospoda – nisu ni pokušali da spasu srpski narod od masovnog pokolja.

U kući tetke Mazalte bilo je toplo, ali tužno. Njena dva sina, Pubu i Lolu, ubile su ustaše prilikom masovnog strijeljanja Srba na Sani. Njenom najmlađem sinu Mimi, kojeg su takođe povelili na strijeljanje, jedan od žandara je, vidjevši ga tako malog, rekao: „Bježi, dijete, sklanjaj glavu!“

Moj otac i majka su u svakom trenutku željeli da na neki način ublaže tu tugu koja se svila nad kućom. Tako je tata jedne subote naveče, da bi Mazaltu podsjetio na supruga Avrama, otpjevao pjesmicu:

*„Kad se hodža na munari javi,
Da svoj selam narodu objavi,
Tada Avram kutiju otvara,
Bujrum, stara, evo ihtibara.“*

Moja majka i tetkina kćerka Švesta su od već dobro iznemogle i stare Mazalte preuzele sve kućne poslove. Meni je taj divni, prostrani i mirni dom, sa velikim starinski namještenim sobama izgledao kao svetište. Više mi ne smrde ruke, ne idem u poljske klozete, spavam u čistoj sobi, a veliki starinski sat me svojim kucanjem blago uvodi u san.

Za manje od mjesec dana počelo se govoriti da ustaše odlaze, a da stižu Talijani. Poznavajući talijansku vojsku još iz Prvog svjetskog rata u borbi na rijeci Pijavi, moj otac je presretan. Vjerujući u njegovo znanje i iskustvo počesmo se i mi radovati. U gradu je nemir, ustaške porodice i njihovi simpatizeri se bune, napadaju Hitlera i Pavelića što su cijelu teritoriju Dalmacije, Crne Gore i dobar dio Bosne predali u talijanske ruke. Povlače se sa ustašama. Uskoro su kolone kamiona sa vojskom u zelenim uniformama i sa velikim šeširima ušle u grad. Talijani su ulazili u grad mirno, sa osmijehom, mašući građanima.

Uskoro se u kući Atijasa nastanio talijanski oficir ne osvrćući se na to što je jevrejska. Oni su jedino tražili lijepe, uredne i udobne stanove. Svi u kući razgovaraju sa talijanskim oficirom – naši španski, a on talijanski, ali se razumiju. Tata je odmah zamolio talijanskog oficira da nas njihovim kamionom prebaci u Drvar. To mu je uspjelo, ali uz nadoknadu u žitu. Srećni da se konačno vraćamo u naš dom, negdje polovinom decembra napuštamo Sanski Most.

Dan je bio kišan i tmuran. Talijanski vojnik podiže ceradu na zadnjem dijelu kamiona, ali se moj brat opire ulasku u njega. Počeo je da se koči i sa čudnim jecajima bacio se na ulicu. Nemajući vremena za utjehu i razmišljanje, onako ukočenog ubacuju ga u kamion. Dugo je još drhtao i tresao se, da bi uz majčinu nježnost došao napokon sebi. Talijanski oficir mu nudi neki napitak, po mirisu sličan mentolu, ali on ne može da pije. Svi smo van sebe; zar poslije svih muka izgubiti to najdraže biće u porodici? Vozimo se u vojnom kamionu; cijelim putem nismo vidjeli ništa.

Napokon, sretno pređosmo ustanički teren i počesmo se spuštati serpentinama naše, nama dobro poznate drvarske brine. Cerada se nigdje ne može podići, a vani je i gusta magla, tako da čekamo tren kada će kamion stati pred kuću. Tata im je unaprijed rekao da stanu pored pravoslavne crkve gdje se nalazila naša kuća. Izlazimo, zapravo prosto naglavačke iskačemo iz kamiona. Tata nas usporava, plaši se da su možda ustaše u Drvaru. Komšije se okupljaju, grle nas i ljube: „Neka si nam, gazda, došao, pa kako nama tako će i tebi biti!“ Trčimo hodnikom, lupamo. Vrata su zatvorena, ali se zatim pomalo usporeno otvaraju. Ukaza se lik naše Rahele, a pored nje Mila, njena drugarica.

„Zar ona nije u partizanima? Šta radi ovdje, zašto je napustila partizane?“ Sve nas to kopka i uzbuđuje. Kućne stvari su raznijete, ogoljeni zidovi i prazne sobe zjape. Ništa nas to ne uzbuđuje, „tamo“ u logoru bilo je mnogo gore.

Rahela i Mila ne izlaze iz kuće, ponašaju se neuobičajeno. Rahela je vjerovatno sve vrijeme po našem dolasku razmišljala šta da kaže ocu. Lagati nije naučila, a istinu kazati ne smije. Mila Beoković, koja joj je u julu pomogla da pobjegne iz ustaškog zatvora, nešto je mekša. Pred sam ustanak su obje pobjegle u šumu.

Ubrzo u kuću ulazi nepoznata grupa mladića i djevojaka, odjevena po seljački, a među njima poznajem samo Duška Carića. Uđoše u jednu sobu i zadržase se kratko vrijeme. Po njihovom izlasku iz kuće, otac upita Rahelu: „Kakvo je to društvo sa kojim se vas dvije sastajete?“ Rahela odgovori: „Ovo je rad za pomoć pokretu otpora.“ Tati zadrhta brada, strah i radost obuzeše mu dušu, te drhtavim riječima prozbori: „Moramo se dogovoriti.“ Ova Rahelina izjava nije mu bila strana. U logoru je učestvovao sa naprednom omladinom radi bjekstva iz logora. Ipak mu je teško palo to što su tako odgovorni poslovi povjereni neiskusnim djevojkama. Uskoro se iz Hrvaćana prebacila i Flora. Sada smo svi na okupu.

Gradom se, pored Talijana, kreću i četničke patrole. Sve su to nama znani momci i ničim nas ne ugrožavaju. Dolaze tati, piju kafu i

razgovaraju. Kako bi nam Veljko Vođević, naš prvi komšija, vječni zaljubljenik u našu Floru, mogao učiniti išta zlo?

Tata pomaže Raheli u prikupljanju lijekova; drvarska apotekarica, Jevrejka, krišom mu daje sanitetski materijal. Nismo svjesni u šta smo se uvalili. Talijani su blagi, jedino im je stalo do pića, plesa i razonode, pa izgleda da je ilegalni rad ovdje nezapažen. Tu je i književnik Ervin Šinko, Jevrej, sa suprugom doktorkom. Gladuju. Majka me često šalje da im nosim hranu, iako i mi gladujemo.

Da bi se spasli deportovanja, Joži Kabiljo iz Prijedora i Mimo Atijas iz Sane dolaze u Drvar u namjeri da odu u partizane. Objašnjeno im je da u redovima boraca nema dovoljno hrane. Njihovim dolaskom u našu kuću, zahvaljujući vedrom, zabavnom i plemenitom Jožiju, život se sasvim izmijenio; pričalo se, slikalo, pisalo, čitalo, učili jezici, radili ručni radovi, a pred večer lagano pjevušile španske pjesme i šlageri.

Sve je naoko teklo bezbrižno i bezopasno. Međutim, crni oblaci su se nadvili nad našu kuću. Rahelina ilegalna organizacija je otkrivena, pa Mila i Rahela u ranu zoru bježe u šumu, ali je naša bezbjednost neizvjesna. Svi smo napeti: šta će dalje biti, sigurno će nas Talijani uzeti za taoce. Ne mogavši na drugi način napustiti kuću, Rahela je rekla: „Tata, ako vas Talijani otjeraju u zatvor, ja ću se vratiti i predati Talijanima da bi vas oslobodili.“

Moj otac je već sutradan otišao u talijansku komandu i prijavio nestanak kćerke i njene kolegice koje je „gerila“ otela dok su „kupovale mlijeko u selu“, pa su možda i ubijene. Od tog dana bio nam je zabranjen izlazak iz kuće i oduzeto sljedovanje hrane koje su ostali građani imali. Vrlo često su talijanski karabinjeri dolazili noću u našu kuću sa snažnim dugim baterijama, pretpostavljajući da Rahela noću navraća kući. Joži i Mimo su dospjeli u italijanski zatvor, ali na kratko vrijeme.

U julu 1942. godine, talijanska vojska je napustila Drvar. Partizanske jedinice su potpuno opkolile i odsjekle talijansku vojsku tako da su se Talijani morali povući u Knin. Čim su Talijani posljednjim tenkom napustili Drvar, svi ljudi u gradu su izletjeli na ulice. Sa suzama radnicama dočekali smo slobodu i zagrlili partizanske vojnike koji su se spustili u grad.

Sve do kraja rata, naša cijela porodica sa četvoro djece je živjela na slobodnoj teritoriji, a djeca se borila u partizanskim redovima. Svi naponi, glad, zima, sniježni nameti, bombe, avioni, ofanzive i ostalo, lakše su podnošeni jer smo zauvijek prestali strahovati od crne ustaške uniforme i ustaške kame.